

Тетяна Бевз

ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ
ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЙ
У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ
ЧЕТВЕРТОГО СКЛИКАННЯ

Tatyana Bevez. Political structure and activity of the parliament fractions in the Verkhovna Rada Ukraine of the forth convocation. In the article political structure, its features and specificity, of the Verkhovna Rada Ukraine of the forth convocation are considered. Special attention is paid on the organizing of the parliament majority and its resistance to the opposition — parliament minority. Moreover, investigated the adoption process of the draft laws that applies to state-building and above all — the amendments of the Constitution of Ukraine. The work outlines different positions of the majority and opposition regarding changing some amendments of the Constitution.

У статті розглядаються особливості та специфіка політичного структурування Верховної Ради України четвертого скликання. Особлива увага акцентується на формуванні парламентської більшості і протидії опозиції — парламентської меншості. Досліджено розгляд законопроектів, які стосуються державного будівництва, насамперед змін до Конституції України. Окреслено позиції більшості і опозиції стосовно конституційних змін.

Утворення депутатських фракцій є однією з важливих характеристик структури сучасних парламентів. Об'єднання депутатів у фракції має на меті консолідацію зусиль для досягнення цілей та завдань, визначених виборчими програмами політичних партій. У теорії виокремлюють два основні види парламентських фракцій за способом їх утворення. Йдеться про добровільне (без урахування доручення виборців) об'єднання депутатів або про обов'язкове — з дорученням виборців [10, с. 29].

Правовий статус фракції регулюється Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата України», в яких визначено загальний порядок формування парламентських фракцій та основні принципи їх функціонування, а також Регламентом Верховної Ради України, в якому сформульовано процедуру утворення фракцій та механізми реалізації їхніх функцій.

Упродовж становлення парламентської системи сучасної України декілька разув змінювалася схема формування депутатських фракцій і груп. У Положенні про депутатські групи (фракції) у Верховній Раді України, яке затверджено Постановою Верховної Ради України від 13 травня 1994 р. 11/94-ВР зазначається: «Народні депутати України можуть добровільно об'єднуватися у депутатські групи (фракції) за умови, що до складу кожної з них входить не менш як 25 депутатів. Депутатські групи формуються як на партійній, так і на позапартійній основі. Депутатські групи, які сформовані на основі партійної належності депутатів, називаються депутатськими фракціями. До складу депутатської фракції можуть входити й позапартійні депутати, які підтримують програмні документи відповідної партії. Депутатські групи, сформовані на позапартійній основі, об'єднують депутатів, які поділяють однакові або схожі погляди з питань державного і соціально-економічного розвитку» [1, с. 134].

Верховна Рада України 13 травня 1998 р. прийняла Постанову «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України», відповідно до якої частину першу статті 4.2.1 Регламенту Верховної Ради України було викладено в такій редакції: «Депутатські фракції у Верховній Раді України утворюються виключно депутатами на основі політичних партій та блоків політичних партій, що подолали чотиривідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України 29 березня 1998 року, за умови, що до складу кожної з фракцій входить не менш як 14 народних депутатів України» [22] (для порівняння, мінімальна кількість членів фракції в Австрії та Швейцарії — 5, у Франції — 20, у Росії — 35).

На думку народних депутатів України, Постанова Верховної Ради України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» позбавила депутатські групи наданих їм прав.

Конституційний Суд України Положення Постанови Верховної Ради України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» від 13 травня 1998 р. визнав неконституційним.

Регламент Верховної Ради України передбачає низку обмежень щодо створення депутатських груп і фракцій. Об'єднання депутатів не можуть формуватися для захисту особистих, комерційних, місцевих, професійних або релігійних інтересів. Принципи діяльності фракцій і груп не повинні суперечити вільному характеру депутатського мандата. Об'єднання депутатів не можуть виступати від імені Верховної Ради України або українського народу.

Проблеми, пов'язані з діяльністю і функціонуванням парламентських фракцій і груп, неодноразово поставали і розглядалися у Верховній Раді. Підтвердженням цьому може слугувати думка експерта Лабораторії законодавчих ініціатив А. Шевчука, який переконаний, що «історія українського парламентаризму — це історія поступового посилення ролі та значення фракцій» [16, с. 11].

Водночас виникає проблема співвідношення більшості і меншості в парламенті. Тим більше, що прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. обумовило перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління та запроваджено пропорційну виборчу систему на виборах народних депутатів України. Ключовою метою вказаних перетворень є створення умов для структурування парламенту на парламентську більшість та парламентську опозицію з метою визначення політичної сили, відповідальної за здійснювану державну політику.

У зв'язку з цим доречними видаються слова керівника представництва Національного демократичного інституту міжнародних відносин в Україні Т. Корме (Канада), який зазначає: «Дуже важливо пам'ятати один з основних принципів парламентаризму щодо того, що парламент — це всього-на-всього дзеркало суспільства, яке його обирає, і, звичайно, парламентарі повинні пам'ятати, що можна формувати будь-які більшості, але в будь-якому парламенті повинна існувати повага до меншості і повага до опозиції» [9, с. 7].

Власне, конкуренція між парламентською більшістю і меншістю повинна здійснюватися в чітко визначених законодавчих межах та відповідати сучасним тенденціям розвитку інституцій конституційно усталених демократичних країн. Парламентська культура поведінки за нової політичної системи тільки формується, а тому спостерігається певний нормативний дисбаланс між двома парламентськими центрами — коаліцією та опозицією [7].

Варто зазначити, що такий дисбаланс спостерігався і за президентсько-парламентської форми правління. Особливо яскраво це, на нашу думку, проявилось у діяльності парламенту четвертого скликання. Ми спробуємо проаналізувати діяльність парламентських фракцій Верховної Ради четвертого скликання і визначити її політичну структуру.

Під час підготовки до виборів 31 березня 2002 р. Центральною виборчою комісією було зареєстровано списки кандидатів у народні депутати України від 21 політичної партії та 12 виборчих

блоків, до яких входили 42 партії із 127 зареєстрованих на початок 2002 р. Таким чином, суб'єктами виборчого процесу стали 33 політичні партії та блоки. У одномандатних виборчих округах кандидатами у народні депутати України зареєструвалися ще представники 5 політичних партій, які не були суб'єктами виборчого процесу.

З 33-х політичних партій і блоків, які брали участь у виборах, 6 партій пройшли встановлений 4% бар'єр і зарезервували місця у парламенті: Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» — 23,57%; Комуністична партія України — 19,98%; За єдину Україну! — 11,77%; Блок Юлії Тимошенко — 7,26%; Соціалістична партія України — 6,87%; Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 6,27%. Понад чотири п'ятих із 450 депутатів України, обраних з урахуванням повторних виборів, висувалися від політичних партій і виборчих блоків (354 депутати), а 28 осіб самовисуванці, які належали до партій і блоків за партійністю. Загалом від політичних партій і блоків було обрано 382 народних депутати та 68 депутатів в одномандатних виборчих округах — самовисуванці, які належали до партій (блоків партій) за партійністю, або були позапартійними.

До складу блоку «За Єдину Україну!» входили Партія регіонів, «Трудова Україна», Народно-демократична партія, Аграрна партія України, Партія промисловців і підприємців України. Лідерство Партії регіонів у блоці «За Єдину Україну!» яскраво проявилось на виборах 2002 р. Блок набрав найбільше голосів у Донецькій та Луганській областях [17, с.8]. У Верховній Раді четвертого скликання фракція Регіони України утворилася 20 червня 2002 р. (8 вересня 2005 р. змінено назву) у кількості 36 народних депутатів. За час роботи Верховної Ради України червертого скликання членами фракції стало 77 народних депутатів.

Блок «Наша Україна» створено в 2001 р. для участі у виборах до Верховної Ради 2002 р. Лідер блоку — В. Ющенко. До блоку увійшли такі партії: Конгрес Українських Націоналістів; «Вперед, Україно»; Ліберальна партія України; Народний Рух України; Партія Християнсько-Демократичний Союз; Партія Реформи і порядок; Солідарність; Український Народний Рух; Молодіжна Партія України.

На парламентських виборах 2002 р. Блок «Наша Україна» набрав 23,57% голосів виборців (найбільша кількість голосів), та отримав загалом 112 мандатів. За даними дослідження 2001 р.,

серед прихильників блоку «Наша Україна» переважали такі категорії, як пенсіонери (29,5%), кваліфіковані робітники (12,8%), спеціалісти в галузі науки, освіти з вищою або середньою спеціальною освітою (9,8%) [17, с. 10].

За «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (у складі: «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська народна партія «Собор», Українська Республіканська партія «СОБОР» (Українська Республіканська партія), Українська соціал-демократична партія) проголосувало 1 882 087 виборців (7,26%). Структура електорату ВО «Батьківщина» у 2001 р. за соціальним статусом характеризувалася переважанням таких категорій, як пенсіонери (22,3%), кваліфіковані робітники (11,9%), спеціалісти гуманітарного профілю (10%) [17, с. 9]. На момент створення фракції до її складу входили 22 народні депутати. Всього за час роботи Верховної Ради України IV скликання членами фракції БЮТ став 41 народний депутат.

Комуністична партія України брала участь у виборах 2002 р. самостійно, уникаючи блокування з іншими ідейно близькими політичними силами, попри неодноразові заяви про необхідність об'єднання лівих сил. У 2001 р. серед прихильників КПУ більшість становили пенсіонери (53,5%). Наступною за вагою, хоча й значно менш численною категорією були кваліфіковані робітники (10,9%) [17, с. 11].

На виборах 2002 р. до Верховної Ради України IV скликання Соціалістична партія України отримала 6,87% голосів і, відповідно, 20 мандатів в багатомандатному окрузі.

На виборах до Верховної Ради України в 2002 р. Соціал-демократична партія України (о) здобула 6,27% голосів. Парламентську фракцію об'єднаних соціал-демократів спочатку очолив В. Медведчук, а після його призначення керівником президентської адміністрації — Л. Кравчук.

Окремо варто зазначити про представництво жінок у парламенті. Найбільше жінок було у складі фракції комуністів — 6. Другою за кількістю жінок-депутатів була фракція «Регіони України», в якій їх було чотири. 3 жінки у складі фракції партій ППУ та «Трудова Україна». По 2 жінки мали в своєму складі фракції «Наша Україна» та фракція Соціалістичної партії України. По одній представниці прекрасної половини у складі фракцій Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Блоку Юлії Тимошенко, Народно-демократичної партії, Аграрної партії України та груп «Демократичні ініціативи» і «Народний вибір». У відсотковому

відношенні за кількістю жінок лідирують фракція комуністів, «Регіони України» та фракція Соціалістичної партії України — жіноцтво становить 10% від загальної чисельності цих фракцій. Трохи більше 7% жінок у складі фракції партій ППУ та «Трудова Україна», яку наздоганяють група «Народний вибір» (6,7% жінок від загальної кількості депутатів фракції), фракції Народно-демократичної партії та Аграрної партії України (по 6,3%). Майже 6% жінок у фракції Блоку Юлії Тимошенко, 4,5% — у групі «Демократичні ініціативи», 2,5% — у складі фракції Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), майже 2% — у фракції «Наша Україна». Повністю «чоловічі» депутатські групи «Народовладдя» та «Європейський вибір».

Серед позафракційних депутатів жодної жінки не було. Всі жінки-депутати входили до складу депутатських фракцій і груп, і навіть 3 з 13 фракцій у Верховній Раді України очолювані жінками. Це фракція «Регіони України», керівником якої є Р. Богатирьова, фракція Блоку Юлії Тимошенко (керівник — Ю. Тимошенко) та фракція Аграрної партії України, керівник — К. Ващук.

Загалом, депутатський корпус Верховної Ради четвертого скликання представляло 297 членів політичних партій і 147 осіб, які не належали до жодної політичної сили. У парламенті на початок роботи було представлено 28 політичних партій, а на кінець їх кількість виросла до 32. Партій, які мали більше 10% наявних депутатів було відповідно на початку — 1, на кінець — 3. Партій, які мали від 5 до 10% наявних депутатів відповідно — 3 і 3. Партій, які мали від 1 до 5% наявних депутатів, відповідно, 9 і 7, партій, до 1% депутатів — 15 і 19. Депутатські фракції четвертого скликання формувалися і на партійній, і на позапартійній основі. 15 травня 2002 р. на засіданні Верховної Ради було оголошено про реєстрацію шести депутатських фракцій: «За єдину Україну» — 175, «Наша Україна» — 119, КПУ — 63, СДПУ (о) — 31, Блоку Юлії Тимошенко — 23 та СПУ — 22 народні депутати [6].

Опозиційні парламентські фракції — «Наша Україна», БЮТ, СПУ та КПУ формально нараховували 228 депутатів і мали всі підстави для створення парламентської коаліції і реалізації своєї програми. Однак В. Ющенко запропонував 17 травня 2002 р. всім політичним силам у парламенті об'єднатися і підписати договір про спільні дії. Документ передбачав процедуру розподілу всіх керівних посад у Верховній Раді та взагалі усіх посад, які затверджує парламент. Найближчими стратегічними завдання визначалися —

ухвалення законів «Про Кабінет Міністрів», про парламентську більшість та опозицію, про внесення змін до Закону «Про місцеві держадміністрації», зокрема щодо виборності глав держадміністрацій [12]. Проте нічого з цього реалізовано не було. 28 травня було створено пропрезидентську більшість.

Формування парламентських фракцій

Фракція	Обрано за списком	Обрано в округах	Приєдналося самовисуванців	Загальна кількість	% у ВР
«Наша Україна»	70	42	7	119	26,6
Комуністична партія України (фракція комуністів)	59	6	–	65	14,5
«Єдина Україна»	35	86	54	175	39,2
Блок Юлії Тимошенко	22	–	1	23	5,2
Соціалістична партія України (фракція СПУ)	20	2	–	22	4,9
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	19	8	4	31	6,9
Позафракційні депутати	–	12	–	12	2,7

Характерною рисою фракційної діяльності була її часта ротація. Так, уже 20 червня 2002 р. структура і чисельність фракцій зазнали суттєвих змін. На основі найбільшої фракції «Єдина Україна» та депутатів-позафракційників було утворено сім нових фракцій: Партії Промисловців і підприємців та «Трудової України» — 35 депутатів, «Регіони України» — 35, «Народно-демократичної партії» — 18, «Народовладдя» — 17, «Демократичні ініціативи» — 16, «Аграрії України» — 16 та «Європейський вибір» — 15. 5 липня 2002 р. з'явилася депутатська група «Народний вибір».

За підсумками першої сесії Верховної Ради України четвертого скликання станом на 15 липня 2002 р. розподіл по фракціях мав такий вигляд: «Наша Україна» — 110; Партії промисловців і підприємців України та «Трудової України» — 38; «Регіони України» — 36; СДПУ (о) — 34; Блок Юлії Тимошенко — 23; СПУ — 21;

Народно-демократична партія — 17; «Демократичні ініціативи» — 17, «Європейський вибір» — 18, «Народовладдя» — 17; «Аграрники України» — 16; «Народний вибір» — 15 [2, 43]. Це засвідчило про високий динамізм політичної структуризації парламенту і що було, власне, підтверджено усією подальшою діяльністю вищого законодавчого органу України.

Усі депутатські фракції та групи обрали уповноважених представників, чисельність яких була від 2 до 10 народних депутатів. Згідно зі статтею 4.2.4 Регламенту Верховної Ради України Голова Верховної Ради України та керівники депутатських груп за посадою є членами Погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) з правом вирішального голосу. Перший заступник Голови Верховної Ради України, заступник та голови Комітетів Верховної Ради у роботі Погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) мають дорадчий голос. Головною метою Погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) є сприяння організації попередньої підготовки та розгляду питань, які виносяться на розгляд Верховної Ради України.

У фракції «Єдина Україна» залишилося 11 народних депутатів. Згідно з Регламентом Верховної Ради України, на початку роботи другої сесії вона була розпущена. 11 депутатів і далі залишалися позафракційними. Таким чином, із 446 депутатів членами фракцій були 435.

Соціаліст Ю. Луценко зазначав, що лобіюючи вузькополітичні інтереси «Єдиної України» та СДПУ (О), знайти порозуміння буде важко: «Усі розуміють, що кожен депутат, кожна фракція, кожен комітет мають однакове право на внесення законопроектів, і вони ставляться на голосування. І при цьому пан Литвин особисто й уся президія голосують проти. Це робота не на об'єднання, а відстоювання своїх вузько кланових інтересів [23].

Друга сесія Верховної Ради України четвертого скликання розпочала роботу 3 вересня 2002 р. Варто зазначити, що за кілька днів до відкриття сесії у зверненні до українського народу з нагоди 11-ї річниці незалежності України Президент України заявив про необхідність переходу до парламентсько-президентської форми правління. Власне, була відкрита дорога реформуванню політичної системи. Однак відповідальність за втілення політреформи покладалася на парламент.

У парламенті тривали міжфракційні консультації щодо створення парламентської більшості. Лідер фракції «Трудової України»

та ПППУ С. Тігіпко зазначив, що «не всі з дев'яти фракцій, які заявили свою готовність увійти до більшості, нині готові до співпраці з фракцією В. Ющенка» [3].

Варто зазначити, що «Наша Україна» ініціювала скликання форуму демократичних сил 14-15 вересня 2002 р. Під час Форуму, 15 вересня, лідери п'яти депутатських фракцій і груп — «Нашої України», партій «Трудової України» і ПППУ, НДП, «Аграрники України» і «Демократичні ініціативи» підписали заяву про формування парламентської більшості. Однак цей процес було зупинено наступного дня. 16 вересня 2002 р. розпочалися акції «Повстань, Україно!» Організаторами були — СПУ, КПУ і БЮТ. До них приєдналася й «Наша Україна». Учасники акції вимагали створення парламентської більшості з політичних сил, які отримали найбільше голосів на виборах; відставки Глави держави; призначення дострокових виборів Президента.

Епіцентр боротьби з владою з вулиць перенесли до сесійної зали. Опозиція постійно блокувала трибуну й не йшла на будь-які поступки. У відповідь на щоденні блокування «пропрезидентські» фракції 27 вересня 2002 р. створили парламентську більшість (238). Зауважимо, що більшість стала можливою завдяки рекрутуванню до неї депутатів з опозиційних фракцій. Угоду «Про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості» підписали від «Аграрники України» (К. Ващук), НДП (В. Пустовойтенко), Партії промисловців і підприємців України та «Трудової України» (С. Тігіпко), від «Регіонів України» (Р. Богатирьова), СДПУ (о) (Л. Кравчук), депутатська група «Демократичні ініціативи» (С. Гавриш), «Європейський вибір» (В. Пехота), «Народний вибір» (М. Гапочка), «Народовладдя» (Б. Губський). В Угоді зазначалося: «Ця більшість візьме на себе відповідальність за законотворчу роботу парламенту і утворення коаліційного уряду відповідно до пропозиції Президента України щодо здійснення політичної реформи» [5]. Водночас зазначалося, що якщо опозиція вдасться до блокування роботи парламенту, буде ініційовано переобрання комітетів Верховної Ради.

Був створений керівний орган більшості — Координаційна рада. Координаторами більшості у різний час були — О. Карпов, А. Толстоухов, С. Гавриш. Однак діяльність цієї більшості не позначилася стабільністю існування та послідовністю у прийнятті рішень.

Декларуючи підтримку серпневій президентській ініціативі про необхідність переходу до парламентсько-президентської

республіки, учасники більшості зазначали, що це «передбачає здійснення в Україні конституційної, політичної та адміністративної реформ шляхом внесення змін до Конституції України, створення правового поля для переходу України до парламентсько-президентської республіки, пропорційної виборчої системи, формування коаліційного уряду, законодавчого визначення засад, механізмів утворення і функціонування парламентської більшості та парламентської опозиції, законодавчого врегулювання процесу узгодження дій та солідарної відповідальності всіх гілок влади» [4].

14 жовтня 2002 р. Координаційна рада більшості затвердила алгоритм перерозподілу парламентських комітетів.

Важливим етапом структурування Верховної Ради цього скликання було підписання керівниками п'яти фракцій та чотирьох депутатських груп Угоди про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання та Положення «Про постійно діючу парламентську більшість у Верховній Раді України четвертого скликання».

Нестійкість конструкції більшості була продемонстрована 16 жовтня 2002 р., коли чотири народні депутати на знак протесту проти нападу на народного депутата В. Сівковича заявили про призупинення свого членства у більшості. У зв'язку з цим було поновлено переговори між фракціями «Трудова Україна», «Регіони України» та «Наша Україна». 18 жовтня лідер УНР Ю. Костенко повідомив, що «представники «НУ» зустрінуться зі своїми колегами з цих фракцій, аби завершити розробку коаліційної угоди і доопрацювати до кінця принципи формування коаліції» [15]. Про готовність до переговорів з фракцією «Наша Україна» був готовий і лідер СДПУ (о) В. Медведчук. Однак переговори тривали лише кілька днів. 21 жовтня 2002 р. відбулися збори народних депутатів за участю Президента України, Прем'єр-міністра України та Голова Верховної Ради. Президент підтвердив готовність прийняти узгоджені більшістю кандидатури членів коаліційного уряду та Прем'єр-міністра. Натомість парламентська більшість мала взяти на себе відповідальність за діяльність коаліції.

16 листопада 2002 р. Президент України підписав указ «Про відставку Кабінету Міністрів», в якому зазначалося: повноваження уряду А. Кінаха припинено «у зв'язку з необхідністю реалізації проголошеного курсу на реформування політичної системи

в державі, забезпечення з цією метою конструктивної взаємодії і співпраці з Верховною Радою України у створенні відповідального і ефективно діючого уряду» [5]. Перший коаліційний уряд з'явився 21 листопада 2003 р. після затвердження В. Януковича Прем'єр-міністром України (234 «за»). Президент України Л. Кучма у зв'язку з цим констатував, що «у парламенті є більшість, і ця більшість запропонувала власну кандидатуру та із сьогоднішнього дня взяла відповідальність і за себе, і за той уряд, який буде сформовано цією більшістю» [6].

25 листопада відбулася зустріч Прем'єра-міністра України В. Януковича з Головою Верховної Ради В. Литвином та керівниками фракцій парламентської більшості. Під час зустрічі було погоджено кандидатури майже всіх віце-прем'єрів та міністрів. Наступного дня Президент своїми указами призначив першого віце-прем'єра міністра (М. Азаров, за квотою групи «Європейський вибір») та віце-прем'єрів — Д. Табачника (партії ППУ та «Трудової України»), В. Гайдука (СДПУ (о)), І. Кириленка (Аграрна партія). 30 листопада було призначено решту членів Кабінету Міністрів. Міністерські портфелі зберегли дев'ять міністрів попереднього уряду. 13 із 22 членів коаліційного уряду були позапартійними [11]. 4 грудня уряд і парламентська більшість підписали протокол про закріплення розподілу посад у Кабінеті Міністрів України. У документі було визначено, які урядові посади закріплено за кожною фракцією більшості та окреслено квоту кожної фракції. Передбачалося, що парламентська фракція несе відповідальність за свого представника в уряді і має право відкликати його у разі порушення політичних домовленостей. На практиці цей принцип не застосовувався. Тим більше, що й у Конституції України не передбачалося, ані процедури призначення ані процедури відкликання. Підписаний документ, перш за все, був політичною декларацією.

7 грудня 2002 р. Голова Верховної Ради В. Литвин, Прем'єр-міністр України В. Янукович та керівники дев'яти депутатських фракцій і груп парламентської більшості підписали політичну угоду між Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України про співпрацю і солідарну відповідальність.

17 грудня 2002 р. парламентська більшість ухвалила постанову про «ротацію» голів комітетів і перших заступників голів комітетів Верховної Ради і перебрала на себе керівництво комітетами Верховної Ради України. Опозиційні фракції — «Наша Україна», КПУ, СПУ та БЮТ — в знак протесту оприлюднили заяву

«Про факт державного перевороту в Україні» і розпочали блокування роботи Верховної Ради. Внаслідок цього парламентська більшість змушена була підтримати постанову «Про деякі заходи щодо забезпечення роботи Верховної Ради» [11]. Постанова накладала мораторій на зміну керівництва комітетами Верховної Ради.

Оцінюючи ситуацію у Верховній Раді четвертого скликання після завершення другої сесії, депутат від «Нашої України» О. Морозов констатував: «Ми — в опозиції, але в будь-якому випадку ми не в меншості. Постійної більшості в цій Верховній Раді не буде, більшість завжди виникатиме, виходячи з ситуації. Технології законодавчої діяльності, про які ми говоримо, і зможуть зблизити депутатів, котрі перебувають на ідеологічно й економічно близьких позиціях, але штучно розведені по різні боки внутрішньопарламентських барикад. Ці технології можуть стимулювати створення нової, реальної, тож і ефективної, більшості. У неї ввійдуть люди, кожен із яких зможе реалізувати свої знання й досвід через пропонувані сьогодні механізми» [13].

Фундація «Відкрите суспільство» провела моніторинг діяльності депутатів у Верховній Раді України четвертого скликання протягом 2002 р., починаючи з травня і по грудень включно. Як зазначає О. Грязнова, всього за 2002 р. депутатами фракцій та груп було здійснено 3 434 виступів з місця та виступів з трибуни — 1 398, подано 2 156 законопроектів, зроблено 586 депутатських запитів [18]. Цінність цього моніторингу полягає в тому, що фундація «Відкрите суспільство» досліджувала не просто конкретних депутатів, а представників фракцій. Згідно з їхніми даними, найбільше в парламенті з місця виступали депутати фракції «Наша Україна», фракції комуністів, фракції Соціалістичної партії України, з трибуни, знову ж таки, депутати фракції «Наша Україна», фракції комуністів та фракції Блоку Юлії Тимошенко. Передусім, варто порівняти чисельний склад депутатських фракцій і груп та співвіднести з кількістю виступів. Зрозуміло, що чим більше депутатів входить до фракції чи групи, тим більше у неї ресурсів. Але, окрім цього, можна зазначити, що названі вище фракції («Наша Україна», комуністів, соціалістів, БЮТ) в 2002 р. на пленарних засіданнях концентрували свої зусилля на обговоренні законопроектів, нагальних проблем та ін. Прагнули привернути увагу своїх колег-парламентарів та громадськості загалом (через мас-медіа) до того чи іншого питання, тому їх представники частіше виступали [18]. Також високий рівень активності щодо

виступів опозиційних фракцій може пояснюватися ситуацією в країні чи парламенті і бажанні депутатів її змінити.

Фундацією «Відкрите суспільство» досліджено досить ґрунтовно і законодавчу діяльність фракцій. Щодо внесених законопроектів у 2002 р., то:

- на першому місці депутати фракції «Наша Україна». Всього вони внесли 527 законопроектів, (23% від загальної кількості);
- на другому місці фракція комуністів — 365 законопроектів (16% від загальної кількості);
- на третьому місці фракція Блоку Юлії Тимошенко — 205 законопроектів (10% від загальної кількості);
- четверте місце поділили між собою фракція Соціалістичної партії України і фракція партій ППУ та «Трудова Україна», відповідно, 167 та 163 внесені законопроекти (8% від загальної кількості) [18].

Якщо проаналізувати депутатські запити за 2002 р., то зазначені фракції отримають відповідні місця.

Про підсумки діяльності депутатів у Верховній Раді України за 2002 р. загалом, щодо виступів з місця, з трибуни, внесених законопроектів, депутатських запитів місця розподілилися за визначенням фундації «Відкрите суспільство» таким чином:

- I місце — фракція «Наша Україна»;
- II місце — фракція комуністів;
- III місце — фракція Блоку Юлії Тимошенко;
- IV місце — фракція Соціалістичної партії України;
- V місце — фракція партій ППУ та «Трудова Україна» і фракція «Регіони України»;
- VI місце — фракція Соціал-демократичної партії України (о), фракція Народно-демократичної партії та група «Народовладдя»;
- VII місце — фракція Аграрної партії України, група «Демократичні ініціативи» та група «Європейський вибір»;
- VIII місце — група «Народний вибір» [18].

О. Грязнова констатує, що якщо порівняти результати діяльності депутатів у Верховній Раді України з результатами парламентських виборів 2002 р., то слід зазначити, що саме в такій послідовності та з подібними результатами отримали перемогу політичні партії та блоки, як зазначені вище чотири фракції («Наша Україна», комуністи, БЮТ, соціалісти).

До осені 2003 р., власне, до четвертої сесії включно конфігурація депутатських об'єднань суттєвих змін не зазнавала, за винятком

змін чисельності фракцій і груп. Однак далі ці зміни відбувалися постійно, міграція народних депутатів по фракціях була досить високою.

Особливої уваги заслуговує діяльність парламентських фракцій у сфері державного будівництва. Серед проектів, які розглядалися на четвертій сесії у цій сфері, окремо доцільно виділити та проаналізувати лише три: попередньо схвалений проект закону «Про внесення змін до Конституції України» (№4105), відправлений на повторне перше читання проект закону «Про місто-герой Севастополь» та, безумовно, проекти законів «Про вибори народних депутатів України», які стали причиною перманентних блокувань роботи парламенту представниками опозиційних фракцій у жовтні 2003 р.

3 липня 2003 р. парламентська більшість запропонувала на розгляд парламенту проект постанови про направлення для висновку до Конституційного Суду проекту закону «Про внесення змін до Конституції України», поданого президентом України. Опозиція замість того вимагала надіслати до Конституційного Суду обидва законопроекти — президентський та депутатський без голосування. Спільної мови знайдено не було. Більшість наполягала на направленні лише президентського законопроекту. Опозиція заблокувала роботу Верховної Ради. Власне, цей конфлікт був розіграний більшістю. Унаслідок протистояння у парламенті Президент 7 липня заявив про готовність відкликати свій законопроект «Про внесення змін до Конституції України», якщо він став «каменем спотикання».

Натомість Голова Верховної Ради В. Литвин висловив думку, що коли й надалі триватиме процес взаємного блокування і прийняття взаємовиключних рішень, то він буде змушений надійшли до Конституційного Суду всі документи, які стосуються внесення змін до Конституції.

8 липня під час зустрічі з Президентом лідери фракцій більшості висловилися за ухвалення окремих постанов про направлення до Конституційного Суду парламентського і президентського законопроектів щодо внесення змін до Конституції. Проте цю домовленість не було реалізовано, бо у зв'язку з тим, що парламент не підтримав пропозицію комуніста В. Матвієнка про проведення таємного голосування стосовно процедури направлення законопроектів щодо внесення змін до Конституції до Конституційного Суду та пропозицію бютівця А. Матвієнка про те, щоб

Верховна Рада доручила Голові Верховної Ради без голосування надіслати до Конституційного Суду обидва законопроекти, опозиція продовжувала блокування.

Компроміс було досягнуто лише 11 липня. Парламент 400 голосами ухвалив постанову «Про деякі питання порядку підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України до розгляду Верховною Радою України». У ній зазначалося, що зареєстрований проект про внесення змін до Конституції невідкладно направляється суб'єктом права законодавчої ініціативи, який подав цей законопроект до Верховної Ради, або Головою Верховної Ради до Конституційного Суду для надання висновку щодо відповідності його тексту вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

12 липня до Конституційного Суду надійшов законопроект «Про внесення змін до Конституції України», внесений Президентом Л. Кучмою. 14 липня було направлено парламентський законопроект.

Проект закону «Про внесення змін до Конституції» (№4105) був попередньо схвалений 24 грудня 2003 р. 3 лютого 2004 р. за результатами переговорів між фракціями більшості, комуністів та Соціалістичної партії України проект був повторно схвалений зі змінами до тексту, які передбачали виключення положень про обрання Президента парламентом та обрання суддів строком на 10 років. Участь у голосуванні не брали фракції «Наша Україна» та Блоку Юлії Тимошенко.

Суперечки навколо питання про найбільш оптимальну для України виборчу систему точаться ледве не з моменту проголошення Україною незалежності. Після переходу від мажоритарної виборчої системи до змішаної, за якою половина депутатського корпусу обирається в одномандатних округах, а половина — за пропорційною системою у загальнодержавному окрузі, виникла ідея обрання всього складу парламенту на основі пропорційного представництва в ньому політичних партій і блоків. Перехід до пропорційних виборів дозволив би забезпечити чітку фракційну структуру парламенту та посилити його вплив на формування уряду. Цілком очевидно, що проти такої системи виступав Президент та депутати, обрані в мажоритарних округах. Перший не був зацікавлений у звуженні свого впливу на формування та діяльність Кабінету Міністрів, другі — у втраті шансів бути обраними до парламенту. Саме тому спроби окремих фракцій, утворених на партійній основі, «проштовхнути» пропорційний виборчий закон у парламенті

минулого скликання закінчились лише удосконаленням технічних аспектів чинного на той час Закону «Про вибори народних депутатів України».

Після проголошення Главою держави 24 серпня 2002 р. курсу на політичну реформу, питання про необхідність запровадження пропорційної системи виборів до Верховної Ради було порушене знову і знайшло відображення у проекті закону «Про вибори народних депутатів України» (реєстр. № 3425, внесений народними депутатами Ю. Ключковським, В. Олуйком, Г. Пономаренком та М. Рудьковським). Згодом на розгляд парламенту два проекти виборчих законів було внесено і представниками фракцій парламентської більшості — проекти № 3425-1 (внесений С. Гавришем, Г. Дашутіним, І. Звягільським, Ю. Іоффе), 3425-3 (внесений О. Задорожнім, Б. Губським, Л. Миримським, С. Осикою).

Під тиском опозиції парламент у жовтні 2003 р. декілька разів розглядав внесені законопроекти, однак жоден з них підтриманий не був. Найбільше голосів (209) на підтримку набрав законопроект № 3425.

Ю. Ключковський висловив зауваження до окремих положень проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», зареєстрованого під № 0999 «Міжфракційні переходи» і дострокове припинення повноважень народних депутатів. Згідно з пропонованими змінами до ст. 81 чинної Конституції однією з підстав для дострокового припинення повноважень народного депутата України, обраного за списком партії (блоку), є вихід (виключення) такого депутата зі складу парламентської фракції даної партії (блоку). Однак конструкція ч. 3 ст. 81 Конституції має «ахіллесову п'яту» — пропонованими змінами не передбачається можливості дострокового припинення повноважень народного депутата України у разі відмови від вступу до складу фракції, створеної партією (блоком), за списком якої був обраний такий депутат.

Таким чином (у разі прийняття законопроекту № 0999) створюється реальна можливість того, що депутат, обраний за списком однієї партії, у день створення фракцій набуде членства у фракції партії іншої, ніж та, за списком якої його було обрано, не втративши при цьому мандат.

9 червня 2004 р. вперше за всю історію незалежної України у Верховній Раді відбулися слухання на тему: «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи». Як зазначала О. Лігостова, «за всю історію своїх скликань Верховна Рада не прийняла жодного

закону з гендерних питань. «Чоловічий» український парламент, в якому жінок-депутатів 5 відсотків, «завалив» цілу низку гендерних законопроектів, у тому числі закон про гендерну рівність» [21].

В. Довженко у доповіді констатувала, що середньомісячна заробітна плата у жінок на 30% нижча, ніж у чоловіків, — і це при тому, що 64% громадян з вищою освітою — жінки. Серед безробітних, з урахуванням прихованого безробіття, питома вага жінок становить 80% [21]. Значно зросла присутність жінок на важких і шкідливих роботах, тоді як з політики і ділового життя жінки практично витіснені.

Статистику призначень на керівні посади в органи державної влади України навела з трибуни Верховної Ради депутат від «Нашої України» О. Білозір:

«Станом на 16 січня 2004 року. З вісімдесяти шести вищих державних посад лише 2 посади займали жінки. Із 126 посад перших заступників жінки займали 3 посади. Із 502 посад керівників районних держадміністрацій жінки займали лише 17, що становить менше ніж 4% [21].

Учасниці парламентських слухань переконані: жінки на паритетних засадах із чоловіками мають бути представлені у державних органах, що приймають важливі рішення, у тому числі й стосовно сім'ї, жінок, дітей. У рекомендації Верховній Раді слухання зажадали прийняття Закону про гендерну рівність, який передбачає 30-відсоткову квоту жінок у партійних виборчих списках — саме того закону, який цього року був відкинтий Верховною Радою. Втім, уповноважений з прав людини Ніна Карпачова вважає, що 30 відсотків — це мало [21].

Згідно Ст. 6 Закону України «Про статус народного депутата України» можна визначити основні параметри моніторингу діяльності депутатів у Верховній Раді України, за якими й доцільно аналізувати результати роботи жінок-депутатів. Такими параметрами є присутність на засіданнях, яка аналізується згідно з даними реєстрації депутата за столами реєстрації та електронної реєстрації, виступи депутатів — визначається кількість виступів депутатів з місця та з трибуни, кількість внесених законопроектів — враховуються лише ті законопроекти, автором чи співавтором яких є народний депутат, та кількість депутатських запитів, яка підраховується з тексту стенограм пленарних засідань Верховної Ради України.

Саме за цими параметрами проаналізували як загальні результати роботи жінок у парламенті, так і визначили рейтинг їхньої

ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

діяльності у Верховній Раді України за 2002 р. Загальними результатами роботи жінок-депутатів є 189 виступів з місця, 90 виступів з трибуни, 124 внесені на розгляд Верховної Ради законопроектів та 30 депутатських запитів.

Чисельний склад депутатських фракцій та груп
Станом на 2 липня 2004 року у Верховній Раді України функціонувало 12 депутатських фракцій та груп, що об'єднували 432 народних депутатів

Депутатська фракція / група	Кількість членів станом на:		Зміна (+/-)
	03.02.2004	02.07.2004	
Фракція «Наша Україна»	102	100	- 2
Фракція «Регіони України»	67	63	- 4
Фракція комуністів	59	59	0
Фракція партій Промисловців і підприємців України та «Трудова Україна»*	42	0	- 42
Фракція Соціал-демократичної партії України (о)	36	40	+ 4
Група «Народовладдя»**	22	0	- 22
Фракція Соціалістичної партії України	20	20	0
Фракція Блоку Юлії Тимошенко	19	19	0
Група «Демократичні ініціативи»**	18	0	- 18
Фракція Народної аграрної партії України***	16	21	+ 5
Група «Народний вибір»****	14	0	- 14
Фракція Народно-демократичної партії*****	14	0	- 14
Позафракційні	20	18	- 2
Фракція політичної партії «Трудова Україна» (створена 21.04.2004)	0	29	+ 29
Фракція Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України (НДП та ПППУ) (створена 14.05.2004)	0	17	+ 17
Група «Демократичні ініціативи Народовладдя» (створена 14.05.2004)	0	30	+ 30
Група «Центр» (створена 22.04.2004)	0	17	+ 17
Група «Союз» (створена 21.05.2004)	0	17	+ 17
ВСЬОГО:	449	450	

* Фракція партій ППУ та «Трудова Україна» була розформована 21.04.2004, на її основі було утворено фракцію політичної партії «Трудова Україна».

** 14 травня 2004 р. на базі депутатських груп «Народовладдя» та «Демократичні ініціативи» було утворено групу «Демократичні ініціативи. Народовладдя».

*** 15 червня 2004 р. фракцію Аграрної партії України було перейменовано на фракцію Народної аграрної партії України.

**** 21 травня 2004 р. на базі групи «Народний вибір» було утворено депутатську групу «Союз».

***** 14 травня 2004 р. було утворено фракцію Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України (НДП та ПППУ) [19, 20].

Найбільше пленарних засідань відвідали представниці фракцій партій ППУ та «Трудова Україна» та СДПУ(о) Л. Полякова і Т. Прошкуратова, які були присутні на 97 з 99 пленарних засідань Верховної Ради. 95 засідань відвідали К. Самойлик (фракція комуністів) та В. Семенюк (фракція Соціалістичної партії України). Дві інших представниці цих же фракцій були на 93 пленарних засіданнях — це, відповідно, М. Маркуш та Г. Гармаш. На 2 засідання менше (91) відвідали А. Александровська (фракція комуністів) і О. Білозір (фракція «Наша Україна»).

Парламентська більшість проіснувала до осені 2004 р. На шостій сесії Верховної Ради четвертого скликання через законодавчу, правову нерегульованість статусу та повноважень парламентської більшості, а також через нестійкий, ситуативний характер її діяльності вона була розпущена.

Відбувся саморозпуск депутатської фракції політичної Партії промисловців і підприємців України та «Трудової України». На її основі була сформована фракція «Трудової України». Також була організована депутатська група «Центр».

Припинила існування фракція Народно-демократичної партії, на її основі виникла фракція Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України. Депутатські групи «Демократичні ініціативи» і «Народовладдя» об'єдналися в депутатську групу «Демократичні ініціативи. Народовладдя», а група «Народний вибір» змінила свою назву на «Союз».

Існування депутатської групи «Демократичні ініціативи. Народовладдя» не було довготривалим. На шостій сесії вона розділилася і стала основою для утворення фракції партії «Єдина Україна»

та відновлення депутатської групи «Демократичні ініціативи». Припинили існування фракція політичної партії «Трудова Україна» і фракція Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України. На їх основі виникли нові фракції — «Трудова Україна» та Народно-демократична партія. Було створено депутатські групи «Демократична Україна» і «Промисловців і підприємців — Воля народу».

Ротація народних депутатів та зміна назв та складу депутатських фракцій і груп продовжилася й на сьомій сесії. Фракції «Трудова Україна» та Народно-демократична партія змінила назву на фракцію Народно-демократичної партії та групи «Республіка», «Промисловців і підприємців — Воля народу» на групу «Воля народу». Фракція Народної аграрної партії (раніше — «Аграрники України» та фракція Аграрної партії України) перейменована була на фракцію Народної партії. Створюється нова фракція — Української Народної Партії. Були розпущені депутатські групи «Центр» і «Союз». Депутатська група «Воля народу» стала фракцією «Партії промисловців і підприємців України».

На восьмій сесії Верховної Ради четвертого скликання фракція «Наша Україна» змінила назву на «Народний Союз Наша Україна», а фракція «Регіони України» на Партію регіонів «Регіони України».

З лютого 2005 р. розпочалося активне переформування фракцій Верховної Ради. «Наша Україна», СПУ та БЮТ стали пропрезидентськими силами, а колишня парламентська більшість — регіонали, есдеки та комуністи перейшли в опозицію. Третій центр впливу групувався навколо Голови Верховної Ради В. Литвина, який лояльно ставився до президентських і парламентських ініціатив.

На час проведення останньої — дев'ятої сесії Верховної Ради четвертого скликання діяло 13 фракцій і груп — «Регіони України» (60 народних депутатів), КПУ (56), БЮТ (42), Народна партія (41), «Народний Союз Наша Україна» (41), СПУ (30), Народний блок Литвина (22), СДПУ (о) (19), Українська народна партія (18), Народний рух України (16), Партія промисловців і підприємців України (16), «Відродження» (15), «Реформи і порядок» (15) та позафракційні (13). Процес міграції народних депутатів по фракціях і групах припинився тільки наприкінці каденції — у лютому 2006 р. Упродовж роботи Верховної Ради четвертого скликання депутати змінювали фракції майже 1100 разів. 277 депутатів Ради,

або 65% депутатського корпусу, хоча б раз змінювали фракцію. Найбільше переходів з однієї фракції у іншу — вісім — здійснили вісім депутатів. У середньому кожен депутат четвертого скликання за час роботи парламенту здійснив майже чотири переходи. 14% депутатів здійснили по два переходи, ще стільки ж — чотири рази змінювали фракцію. 13% депутатів тричі переходили з фракції у фракцію. Кількість депутатів, які змінювали фракцію більше двох разів, досягла 216, або 50,7%.

Упродовж роботи Верховної Ради України четвертого скликання було зареєстровано і діяло в різні періоди під різними назвами 41 депутатське об'єднання з 28 депутатських фракцій і 13 депутатських груп. Наприкінці каденції діяло 12 фракцій і 1 депутатська група. За період повноважень четвертого скликання зареєстровано 941 міжфракційний перехід народних депутатів [2, с. 45]. Таким чином, є підстави стверджувати, що процес структуризації тривав постійно і досить складно.

Оцінюючи роботу Верховної Ради Голова парламенту В. Литвин констатував: «ВР погана, за підсумками роботи. Але вона є дзеркальним відбитком того, що відбувається в українському суспільстві. І коли не подобається ця ВР, це рівнозначно тому, щоби намагатися замінити народ, треба вести діалог, а не намагатися виступати в ролі експерта, глава держави як і всі державні зверхники не повинні виступати в ролі експертів» [14].

Можна повністю погодитися з оцінкою діяльності Верховної Ради четвертого скликання, яку дав їй Голова В. Литвин: «Верховна Рада України 4-го скликання виявила надзвичайно високий рівень публічності, відкритості та гласності у своїй діяльності, спрямованій на вирішення першочергових проблем українського народу. З цієї точки зору немає жодних підстав як для завищення самооцінок, так і для самоприпущення» [8, с. 122].

У Верховній Раді четвертого скликання політична структуризація відбувалася за критерієм ставлення до Президента України («пропрезидентські — антипрезидентські сили»). Формування Верховної Ради цього скликання відбувалося за пропорційно-мажоритарною системою. Важливим етапом структурування Верховної Ради було підписання керівниками п'яти фракцій та чотирьох депутатських груп Угоди про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання та Положення про постійно діючу парламентську більшість у Верховній Раді України четвертого

скликання. Однак діяльність цієї більшості не позначилася стабільністю існування та послідовністю у прийнятті рішень.

Без консолідації політичних партій не може бути і мови про консолідацію фракцій. Без консолідації політичних партій не може бути і мови про дисципліну у фракціях. Головна причина слабкості фракцій в українському парламенті полягає в тому, що слабкими є політичні партії.

1. Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 21.
2. Верховна Рада України четвертого скликання. — К.: Парламентське видавництво, 2006.
3. Голос України. — 2002. — 10 вересня
4. Голос України. — 2002. — 29 вересня.
5. Голос України. — 2006. — 5 липня.
6. Голос України. — 2007. — 21 березня.
7. Горелов Д., Кудряченко А. Конкурентна основа діяльності парламентської більшості і меншості як необхідна умова підвищення ефективності управлінських рішень / Д. Горелов, А. Кудряченко // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/7.htm>
8. Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). — К.: Парламентське видавництво, 2007.
9. Іноземний досвід законодавчого регулювання діяльності фракцій політичних партій у парламентах світу // Часопис Парламент. — 2001. — №1.
10. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті / Геральд Кречмер. — К.: Заповіт, 1999. — С. 29.
11. Лавренюк С. Еволюція влади. Виконавча гілка. XIII Країна потребує переходу до парламентсько-президентської республіки / С. Лавренюк // Голос України. — 2006 — 16 червня.
12. Лавренюк С. Еволюція влади. Виконавча гілка. XVI «Постійно діюча парламентська більшість бере на себе відповідальність...» / С. Лавренюк // Голос України. — 2006 — 5 липня.
13. Морозов О. Верховна Рада України: резерви ефективності // Дзеркало тижня. — 2003. — 25 — 31 січня
14. Українська правда. — 2009. — 25 травня.
15. Урядовий кур'єр. — 2002. — 22 жовтня.
16. Шевчук А. Фракційна структура Верховної Ради України: етапи становлення та перспективи розвитку / А. Шевчук // Часопис Парламент. — 2001. — №1. — С. 11.

17. Якименко Ю. В. Соціальна база провідних політичних сил України: динаміка змін (2001–2007 рр.) / Ю. В. Якименко // Стратегічні пріоритети. — 2008. — №3(8). — С. 8.

18. Режим доступу: http://www.deputat.org.ua/vr_fraction.htm

19. Режим доступу <http://www.parlament.org.ua>

20. Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

21. Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/archive/2004-06/a-2004-06-10-1-1.cfm?moddate=2004-06-10>

22. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

23. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/Article/891080.html>